УДК 351.74:929 Црњак Ц. (093.2)
329.15(497.11)"1939/1945" (093.2)
doi: 10.5937/bastina31-32588

Оригинални научни рад

Ена С. МИРКОВИЋ*

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ЦВЕТКО ЦРЊАК И ЊЕГОВИ САРАДНИЦИ – ПОЛИЦАЈЦИ У СЛУЖБИ ПАРТИЈЕ У ТОКУ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА**

Апстракт: У раду се анализирају активности Цветка Црњака и његових најближих сарадника, у току Другог светског рата. Цветко Црњак је био полицајац Управе града Београда, а у току рата радио је у Паробродској полицији у Земуну. Комунистичком покрету се приближио у међуратном периоду, а активно је сарађивао од 1941. године. Помагао је у набавци оружја и муниције, лажних пропусница за комунистичке илегалце, преношењу илегалног материјала, као и у пребацивању компромитованих илегалаца из Београда у Земун и обратно. Због поверења које је уживао међу комунистима био је одабран и да прати Благоја Нешковића, секретара ПК за Србију на путу до Лесковца. Са Комунистичким покретом је сарађивао све до 13. октобра 1943. године, када је откривен, а потом и стрељан у Маринковој бари 27. априла 1944. године. У раду смо настојали да објективно анализирамо његов и положај његових сарадника и њихов допринос илегалном покрету током рата из угла историјске науке.

Кључне речи: Цветко Црњак, полицајци, сарадници НОП-а, Земун, Други светски рат Комунистичка партија Југославије.

Априлско бомбардовање и окупација Југославије која је потом уследила, утицали су на нови начин деловања комунистичких илегалаца у Београду. Након подизања седмојулског устанка, илегалци су кренули у организовање акције, агитацију међу становништвом и ширењем илегалног покрета. За добро функционисање у илегалци било је неопходно да постоје добре партијске везе између организације КПЈ и одреда. За то је било неминовно развити добар систем курирских веза у самом граду као и веза између града

* Научни сарадник, ena04111986@gmail.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-9/2021-14/200020 од 5. фебруара 2021. године.

и руководства у земљи (Мирковић 2018: 89). У том смислу за илегални комунистички покрет посебно важна била је веза између Београда и Земунa јер су преко ње слати сви извештаји, материјали и новац Покрајинском комитету. ПК је користио ову везу да би слао Среском комитету дописе и пребацивао компромитоване илегалце у партизанске одреде или на неку другу територију. Одржавање ове везе било је доста тешко и скопчано са бројним опасностима. С обзиром да је ту била граница „између две државе“, коју је требало прећи са одговарајућим легитимацијама и често са разним компромићујућим материјалима.¹ Преко ове везе пребацивали су се на једну и на другу страну многи илегалци као и партијски функционери. Сви они морали су бити снабдевени пасошима или одговарајућим легитимацијама које су набављали илегалним путевима.² Партија није за тај задатак бирала своје чланове, већ оне који су били најмање сумњиви и били симпатизери НОП-а, а имали приступ органима колаборационистичке управе, као што је био случај са Цветком Црњаком и његовом групом.

Цветко Црњак је рођен 2. јула 1906. године у селу Мосоровићи, Фочански срез, од оца Јове и мајке Стане, рођене Елез.³ Његов отац је пар година пред Први светски рат борао у Америци, одакле се вратио, а потом учествовао у завери на престолонаследника Франца Фердинанда. Због тога је стрељан од стране Аустроугарских власти 1914. године, а Цветко Црњак је оставши без оца борао код деде и ту је завршио четири разреда основе школе, пошто због лошег материјалних услова није имао могућности за даље школовање.⁴ До своје деветнаесте године радио је као шумарски радник, а затим је служио војску у периоду од 4. априла 1928. године до 4. јануара 1929. године у Мостару, у 54 пешадијском пуку, у чину редова.⁵ Након одслуженог војног рока дошао је у Београд, код стрица Симе Црњака и запослио се као радник поште.⁶ У жандармерију у Београду је примењен 25. јула 1929. године. Службовао је у 2-ој жандармеријској чети до 5. августа 1930. године када је отпуштен из службе као „телесно неспособан“. Убрзо је, 30. децембра 1930. године, примљен у службу полицијске државне страже при Управи града Београда и распоређен на дужност у представништво градске полиције у Панчеву, одакле је 10. фебруара 1931. године пребачен у Земуну у Централну полицијску школу.⁷ Ту је од 3. фебруара до 3. августа 1931. године похађао течај полицијских стражара-приправника који је

1 ИАБ, 1800/МГ-XXII/238, Срески комитет Земун, 25.

2 Исто.

3 ИАБ, УГБ СП, IV-353/3, Лични досије Цветка Црњака, Картон са подацима, 1.

4 ИАБ, 1886, 2842/МГ-ХЛ-404, Сећање Теодоре Иванишевић, 1.

5 ИАБ, УГБ СП, IV-353/3, Лични досије Цветка Црњака, Персонални подаци о Цветку Црњаку.

6 ИАБ, 1886, 2939/К-123ђ, Изјава Марка Черанића о Цветку Црњаку, 1.

7 ИАБ, 1886, 3253/Д-XXXI-1182, Саслушање Цветка Црњака, 1.

завршио са одличним успехом.⁸ У том периоду је упознао и своју будућу супругу Теодору Иванишевић, са којом се оженио 1932. године.⁹

По завршетку школовања био је распоређен при полицији у Земуну, где је радио све до 1. априла 1935. године. У сећањима савременика је остао запамћен према својој бунтовној природи, због чега је често пута био отпуштан из службе, а затим поново враћан назад.¹⁰ Тридесетих година је дошао први пут у контакт са напредним покретом, негде у том периоду се упознао са Бором Продановићем, тада затвореником (Поповски 1954: 106). Бора Продановић му је био и лични пријатељ, преко њега је упознао углавном рад и идеје комунистичке партије.¹¹

Црњак је радио у Земуну до 31. марта 1935 године када је отпуштен због оптужбе полицијског стражара Владе Ковачевића, да је критиковао тадашњег управника града Београда Душана Филиповића.¹² Без посла је био до 31. децембра 1935. године када је поново примљен у полицијску стражу при Управи града Београда и распоређен на дужност стражара III класе у предстојништво градске полиције у Панчеву. Септембра месеца уследио је нови премештај, овог пута у саобраћајни одред државне полицијске страже у Београду, где је остао до 27. децембра 1938. године. Тада је поново отпуштен из службе, под оптужбом да је на изборима гласао за опозицију уместо за листу др Милана Стојадиновића. То гласање је према сећањима Саве Драговића, „страшно деловало на ондашње руководиоце Управе града и био је одмах отпуштен, али је после пар месеци био поново враћен у службу.“¹³ Без службе је био наредних годину дана, а онда је 14. марта 1939. године поново примљен у полицијску стражу и распоређен на дужност код предстојника градске полиције у Панчеву на дужност стражара III класе, где је остао све до 29. маја 1940. године када је почео да ради као полицијски агент III класе у Управи града Београда, где ће остати у служби све до хапшења.¹⁴

За политичка дешавања актуелно је почео да се интересује након Марсејског атентата 1934. године. Тада је дошао у контакт са личностима из опозиције, др Миланом Костићем из Земуна, Секулом Дрљевићем, као и са Миланом Гролом, кога је упознао управо преко др Милана Костића. Године 1939-1940. одлазио је и код министра Лазе Марковића на чију је интервенцију

8 ИАБ, УГБ СП, IV-353/3, Лични досије Цветка Црњака, Напредовање у служби, 1.

9 ИАБ, 1886, 2842/МГ-ХЛ-404, Сећање Теодоре Иванишевић, 1.

10 Исто.

11 Исто.

12 ИАБ, УГБ, СП IV-353/3, Лични досије Цветка Црњака, Решење од 31. марта 1935. године.

13 ИАБ, 1885, 2931/К-123з, Сећања Саве Драговића, 1.

14 ИАБ, УГБ, СП IV-353/3, Лични досије Цветка Црњака, Ток целокупне грађанске службе, 1.

враћен у службу 14. марта 1939. године.¹⁵ У том периоду је пратио и штрајкове студената и често био одсутан и по неколико дана када су били ти штрајкови.¹⁶ Нема података у изворима шта је тачно радио у том тренутку и да ли је и на који начин учествовао у њима.

Почетак окупације породица Црњак је затекла у Земуну, где је наставила да ради и живи наредних неколико месеци, а потом се преселила у Београд на адресу Хаџи Милетијева 58. Цветко Црњак је наставио да ради као полицијски агент у Управи града Београда, али је убрзо пребачен у Паробродску полицију у Земуну, где је радио све до хапшења 1943. године.¹⁷ Према сведочењу његове супруге разлог његовог пребацивања у Паробродску полицију је био што је сувише јавно говорио негативно о окупатору.¹⁸ Према другом сведочењу, пребацивање у Паробродску полицију било је казна због тога што Цветко Црњак није желео да интервенише приликом убиства једног усташког војника. Наиме, како наводи Драгиша Јевтић, у јесен 1941. године када су се њих двојица враћали са посла наишли су на инцидент у Сарајевској улици. Том приликом неко је пуцао и убио једног војника у немачкој униформи и са знаком усташа, а двојица су побегла са места убиства. Иако су ово видели Црњак и Јевтић нису интервенисали, и по казни су због тога пребачени у Паробродску полицију.¹⁹

Црњак је дошавши у Паробродску полицију почео интензивније да помаже комунистичке илегалце. Будући да се налазио на таквом месту, имао је печате и давао је пропуснице за прелаз преко границе, које су некада служиле и за преласке два-три пута дневно из Београда за Земун²⁰. На тај начин је почео да преводи илегалце за и из Београда. Ти илегалци су остајали у стану брачног пара Црњак све док не би ухватили везу и били пребачени даље у Срем. Према сећањима његове супруге Црњак је одржавао и блиске везе са организацијом „ТОТ“.²¹

У комесаријату Паробродске полиције било је још агената који су били симпатизера НОП-а. Међу њима су били и Миливоје Марковић, Властимир Николајевић, а посебно близак контакт са Црњаком имао је Миодраг Седерландић, који је био и капетан брода „Авала“. Он је у договору са њим, пребацивао илегални материјал, али и компромитоване комунистичке илегалце из Земуне у Београд и обрнуто.²² Цветко Црњак и Миодраг Седерландић

15 Исто.

16 ИАБ, 2939 /К-123ђ Изјава Марка Черанића о Цветку Црњаку, 1; ИАБ, 2937/К-123г, Сећања Славке Цветковић о Цветку Црњаку, 1.

17 ИАБ, УГБ, СП IV-353/3, Лични досије Цветка Црњака.

18 ИАБ, 2842/МГ-ХЛ-404, Сећање Теодоре Иванишевић, 3.

19 ИАБ, 2935/К-1236, Сећања Драгише Јевтића, 1.

20 ИАБ, УГБ, СП IV-353/3, Лични досије Цветка Црњака.

21 ИАБ, 1886, 2842/МГ-ХЛ-404, Сећања Теодоре Иванишевић, 4.

22 ИАБ, 2963/К-123, Сећања Миодрага Седерландића, 2.

су се често виђали, на недељном нивоу. У једном тренутку јавила се код њих идеја да се организују различите врсте саботажа на бродовима, укључујући ту и потапања истих. Саобраћај на Дунаву је био врло активан у том периоду, а нарочито снабдевање окупаторске војске које се одвијало и речним саобраћајем из Румуније. У ту сврху било је договорено да у току септембра 1942. године Миодраг Седерландић, са бродом „Кајмакчалан“ који је саобраћао по Ђердапској клисури, испита терен и прикупи битне податке за даљу акцију. У међувремену Црњак је упознао своје надређене са овим планом, али је Комунистичка партија стопирала акцију, с обзиром да је такав план подразумевао велики ризик, јер је требало ангажовати већу групу комуниста као и обезбедити потребан експлозив и везе.²³

Блиску везу Цветко Црњак је остварио и са Марком Черанићем.²⁴ После напада Немаца на Совјетски Савез, он се преко њега, повезао са Иваном Хаугом, сином власника радње у којој је радио Черанић, у Дечанској 13. Хауг је био запослен у Фелкоманди Београда. Цветко се њему представио као агент тадашње полиције и није откривао праве мотиве свог повезивања. Према сећању Марка Черанића он је користио ову везу да му Хауг набави пиштоље које је касније давао илегалцима.²⁵ По свему судећи Марко Черанић је био упућен, у то да је ово оружје било намењено партизанима од друге половине 1942. године, када их је и сам једном приликом донео на везу коју раније није познавао. Од тада је наставио да служи као нека врста курира између Црњака и његових веза у случајевима када је Црњак био спречен да сам долази на везе. Черанић је често давао новац Црњаку за набавку оружја, али и носио брашно одређеним породицама партизана за које му је било речено.²⁶ Био је симпатизер покрета, али никада његов члан и преживао је рат.²⁷ Помоћ при добијању бланко пропусница за прелазак у Земун, Цветко Црњак је имао и од Марковић Миливоја, који је пак био повезан са Милошем Мандарином и Новаковић Драгомиром.²⁸

Што се тиче питања чланства Цветка Црњака у КПЈ, ту се подаци у историјским изворима не поклапају. Његова супруга је тврдила да је Црњак био члан од априла 1942. године.²⁹ Из извора знамо да је априла месеца

23 Исто.

24 Марко Чераниће, рођен 27. децембра 1914. године у Улогу, срез Невесиње, од оца Ђока и мајке Милице рођене Сладојев. Завршио је четири разреда основе и четири разреда трговаче школе. У току Другог светског рата био је ожењен Катарином Шваб, а био је запослен у радњи који су држали руски Немци у Дечанској улици. (ИАБ, УГБ, СП IV-370/87, Персонални досије Марка Черанића.)

25 ИАБ, 2939/К-123ђ, Изјава Марка Черанића о Цветку Црњаку, 1.

26 Исто.

27 Исто, 3.

28 ИАБ, 2938/К-123а, Сећања Миливоја Марковића, 2.

29 ИАБ, 1886, 2842/МГ-ХЛ-404, Сећање Теодоре Иванишевић, 3.

1942. године Црњак био у контакту са Видојем Смилевским и Јанком Лисијаком³⁰ и да су сва тројица заједно прорађивали Историју СКП-ба.³¹ Видоје Смилевски је почетком јанура 1942. године почео да живи у Земуну, најпре заједно са Јанко Лисијаком, а потом у посебном стану. Преко Цветка Црњака је набавио пропусницу за прелазак из Земуна у Београд, у који је долазио свако јутро.³² Он је у периоду, од јуна до децембра 1942, радио као инструктор у Среском комитету у Земуну. После мартовске провале борао је у стану код Цветка Црњака, јер је то како каже у сећањима „био најмирнији стан“.³³

Благоје Нешковић, секретар Покрајинског комитета за Србију, је тврдио да Цветко Црњак никада није био званично примљен у чланство КПЈ, већ је био симпатизер НОП-а који је пуно тога урадио за саму Партију (Божовић 2014: 579). Цветко Црњак, у саслушању не наводи да је био члан Партије, али с обзиром на околности у којима је оно писано, не може се очекивати да је у њему открио све податке о себи. Утврђивање Црњаковог чланства у КПЈ отежава и чињеница да није сачуван ниједан званичан документ који би потврдио његово чланство у Партији, нити би околности под којима је деловао и радио то дозволиле. Највероватније је да Цветко Црњак јесте сарађивао врло блиско са КПЈ, могуће да је био кандидат за члана, што је тумачено у најужем кругу његових сарадника као да је и био члан.

На саслушању Црњак је изјавио како се са комунистичким покретом повезао септембра 1942. године, и то тако што је помогао брату супруге свог познаника Дане Хрњака, Влади Јовановићу да га спасе од усташа. Влада Јовановић је био члан КПЈ, а Цветко Црњак га је и лично познавао, и одлучио је да му помогне тако што ће га пребацити из Земуна у Београд.³⁴ Ипак сећања савременика, повезивање Црњака са комунистичким покретом датирају од раније. Врло је могуће да у Специјалној полицији није желео да призна од када тачно датира његова сарадња са комунистима.

Тако Чедомир Димитријевић наводи да његово познанство са Цветком Црњаком датира од септембра месеца 1941. године, када је Црњак затражио везу за рад у покрету отпора преко Владе Јовановића који се и њему обратио

30 Јанко Лисијак је био секретар Среског комитета КПЈ, од септембра 1941 године. Пореклом је био из Хрватског Загорја, где је изучио занат и неко време радио ка металски радник у Загребу. Тамо се укључио у напредни раднички и омладински покрет. Од 1935. године био је члан КПЈ и најпре је деловао у загребачкој партијској организацији. У Београд је дошао пред рат и ту је примљен у ПК СКОЈ-а за Србију, а одатле је упућен на рад у Срески комитет КПЈ Земуна, где је по одласку Милоша Мамића преузео дужност секретара. Ухапшен је 16. јануара 1943. године, а преминуо 22. јануара 1943. године у Притвореничком одељењу ОДБ у Београду након страшне тортуре коју је претрпио у Гестопу и Специјалној полицији (Атанацковић 1962: 75)

31 ИАБ, 2842/МГ-ХЛ-404, Сећање Теодоре Иванишевић, 3.

32 ИАБ, МГ-227, Сећања Видоје Смилевског, 8.

33 Исто, 18.

34 ИАБ, 3253/ Д-XXXI-1182, Саслушање Цветка Црњака, 2.

овим поводом. Он је ово саопштење пренео Јанку Лисијаку, који је сматрао да би рад такве особе могао да буде од велике користи за НОП, уколико су њене намере искрене.³⁵ Свакако да није било обичајно да се полицијски агенти повезују са НОП-ом, поготово у случају Цветка Црњака који је сам затражио везу. Из тог разлога опрез је био свакако оправдан, а према речи-ма Димитријевића он је одмах Црњака упозорио да свако „ко изда ствари које му повери партија или ода остале илегалце, да ће се са њим партија најне-нергичније обрачунати и да може очекивати да неће проћи некажњено“.³⁶

Изјаву Чедомира Димитријевића такође потврђује и изјава Владе Јовановића који је описао свој први сусрет са Цветком Црњаком, истичући да се он догодио „једног летњег поподнева 1941 године“. Влади Јовановићу који је тада радио у трговачкој радњи на везу је Црњака довео Жарко Маричић, симпатизер НОП-а, и пословни пријатељ. Први сусрет био је обојен непо-верењем од стране Јовановића који је чак критиковао Жарка Маричића због његове неопрезности, и могућих опасности који је овај поступак могао да изазове у случају да је Црњак провокатор из полиције.³⁷

О томе да је већ 1941. године Цветко Црњак био већ повезан са Пар-тијом сведочи и сећање Васе Ковачевића, који је у Земуну боравио до 15. но-вембра 1941. године, када наводи да је више пута имао прилике да се сретне са Црњаком који је тада радио као службеник Паробродског комесаријата и вршио преглед личних легитимација на Савском пристаништу. „Разгова-рали смо о НОП-у и исти помагали, новчано и материјално. Друг Црњак знао је такође да ја имам пиштољ-војно државни, знао је да сам био хапшен у Београду 1941. године и да ми је стан претресан, и знао је да сам помагао присталице НОП-а и узимао учешћа и сарадње.“³⁸

Изгледа да је Црњак је брзо задобио поверење земунске среске орга-низације, па су се више пута чланови комитета састајали у његовој кући као и у канцеларији на Сави, а након преласка Јанка Лисијака, секретара Срес-ког комитета за Земун, на партијски рад у Београду, он му је давао и личне директиве, што говори у прилог чињеници да је партија имала поверења у њега. И сећања Владе Јовановића потврђују да су се у савском Комесарија-ту паробродске полиције у његовој канцеларији састајали Јанко Лисијак, Чедо Димитријевић, Цветко Црњак, и да су ту добијали радне задатке и оба-вештења од тадашњег секретара Јанка Лисијака.³⁹

35 ИАБ, 1886, 3437/К-123м, Сећање Димитријевић Чедомира од 5. 5. 1964. године, 1.

36 О томе да се ПК врло оштро обрачунавао са свима онима које је сматрао провокато-рима и наређивао ликвидације помиње и сам секретар ПК Благоје Нешковић (Мир-ковић 2018: 140).

37 Исто.

38 ИАБ, 1886, 2932/К-123ж, Сећање Васе Ковачевића од 25. априла 1963, 1.

39 ИАБ, 1886, 2943/К-123е, Сећања Владе Јовановића, од 15. јуна 1963, 1.

Владимир Генчић описује једну од акција која је могла коштати чак и живота Цветка Црњака. Једном приликом Цветко је пренео један велики коверат динамита преко моста, за једну скојевску организацију.⁴⁰ Ово се догодило, према сећањима Владимира Генчића, октобра месеца 1941. године. Тај динамит је требао да прими Владимир Генчић, који се налазио у диверзантској групи којом је руководио Иван Крајачић.⁴¹ Експлозив је Црњаку предао Јанко Лисијак, и он га је склонио у кућу код Славке Цветковић из Земунa. Цветко Црњак је требало да преда тај динамит, међутим догодило се да га чланови те организације нису чекали на договореном месту. Будући да је био љут због тога он се на цео догађај, упркос правилима конспирације, пожалио Славки Цветковић. Верујући да је то можда намерна провокација са његове стране она је пренела својим саборцима Кости Драгићевићу и Бранку Пешићу, да Црњак зна за динамит и да скојевска организација није извршила свој задатак не знајући да је он сарадник НОП-а. С обзиром да су комунисти знали да је он био полицијски агент хтели су да га брзо ликвидирају, не знајући позадину његовог деловања. Срећом по њега, они су се мало распитали и сазнали да је добио партијски задатак што му је спасило живот.⁴²

Цветко Црњак је по службеној дужности више пута ишао да врши претресе осумњичених, и у тим случајевима је настојао да пронађени илегални материјал склони или донесе својој кући где га је уништавао.⁴³ Такође је настојао да обавести појединце и да се склоне уколико би сазнао да је неко у затвору Специјалне полиције проговорио или да се спрема рација. Ипак највише је сарађивао са Јанком Лисијаком, секретаром Среског комитета за Земуну, коме је ова сарадња користила до хапшења, везу са њим није негирао ни на саслушању, тим пре што је Јанко Лисијак већ био стрељан.⁴⁴

Јанко Лисијак је често одседао код Црњака и у Београду и у Земуну где је проводио и више времена. Он је такође сарађивао и са Цветковом супругом Теодором којој је давао задатке и доносио материјал. У питању је био различит пропагандни материјал КПЈ, плакати, леци, новине и историја СКП-ба. У кући у Земуну било је и илегално складиште динамита.⁴⁵

40 Цветко Црњак је негде у том периоду помогао и у пребацивању Владимира Генчића из Београда у Земун. Генчић је успео да побегне из усташког камиона којим су вођени на стрељање и сакрио се у Земуну, тако да је Цветко Црњак отишао по њега и пребацио га за Београд, а после поново из Београда за Срем. Касније када је требало да се пребаци у партизанске одреде у Срему, Цветко Црњак му је још једном помогао набавивши му пропуснице за прелазак преко Савског моста из Београда у Земун. (ИАБ, 1886, 2936/К-123в, Сећања Владимира Генчића од 30. марта 1963, 2.)

41 Исто.

42 ИАБ, 1886, 2842/МГ-ХЛ-404, Сећање Теодоре Иванишевић, 7; ИАБ, Сећања Славке Цветковић од 18. Марта 1963, 2.

43 Исто, 3.

44 ИАБ, 1886, 3253/Д-XXXI-1182, Саслушање Цветка Црњака, 6.

45 ИАБ, 1886, 2842/МГ-ХЛ-404, Сећање Теодоре Иванишевић, 12.

Хaпшeњe Јaнкa Лисијaкa, билo je jакo тeшкa и нeпpијaтнa вeст зa Цвeткa Црњaкa. Јeдним делoм зaтo штo гa je пoштoвao кao сaбopцa и биo сa њим у добрим oднoсимa, другим делoм штo никaдa није мoгao бити сигурaн кo ће пoд oгpoмнoм тoртурoм у зaтвoру пpoгoвopити. Нeпoсpeднo пpe нeгo штo ће бити ухaпшeн Јaнкo Лисијaк je бoрaвиo у стaну кoд Црњaкa и истoг дaнa кaдa je нaпустиo oвo склoништe пao je у рукe пoлицijи. Чим je сaзнao зa oву вeст Црњaк сe склoниo из Бeoгpaдa у Зeмун, и вpатиo сe oндa кaдa су му рeкли дa Јaнкo Лисијaк ништa нe гoвopи у пoлицijи.⁴⁶

Јaнкo Лисијaк je у зaтвoру биo брутaлнo мучeн, oстaлo je зaбeлeжeнo дa су гa пoслe сaслушaњa oднeли у јeднoм ћeбeту у ћeлију јep je дo тe мeрe биo oнeспoсoбљeн. Пpeминuo je у бoлници, aли упpкoc oгpoмнoј тoртyри кoју je пpeтpпeo није ништa рeкao и није пoмeнуo Цвeткa Црњaкa. Нaкoн хaпшeњa Јaнкa Лисијaкa, вeзa измeђу Црњaк и Пaртиje пoстaјe Вaсилije Бyхa, кoгa je Црњaк знao пoд илeгaлним имeнoм „Мoмa“. Бyхa je у пaр нaврaтa тpaжиo Црњaкy дa му пpeнeсe нeки нoвaц, oчиглeднo кoришћeн зa илeгaлни пoкрeт.⁴⁷

Бeз oбзирa нa нoвoнaстaлу ситуaцију, Цвeткo Црњaк je и тoкoм рaтa нaстaвиo дa сe пoнaшa бунтoвнo мeђу својим кoлeгaмa. Нaимe, 25. aпpилa 1942. гoдинe Упpaви гpaдa Бeoгpaдa, упућeн je дoпис у кoмe сe нaвoди дa je Цвeткo Црњaк, у тoкy јeднe истрaгe кoјa сe вoдилa пpeмa извeснoм кoмyнистичкoм oдбиo дa изврши нaрeђeњe нaдлeжнoг рeфeрeнтa кoјe сe oднoсилo нa спрoвoђeњe истрaгe. У дoпису сe дaљe нaвoди „с oбзирoм нa тo, дa je Црњaк јoш oд рaнијe, пoзнaт кao нeпoдeсaн и нeпoуздaн зa вршeњe службe јaвнe бeзбeднoсти у пpeстoници, a гoрe изнeтим пoстyпкoм сe пoтпyнo oнeмoгућиo зa дaљe службoвaњe у Упpaви гpaдa Бeoгpaдa, oвим гa стaвљaм нa рaспoлoжeњe и мoлим дa бyдe пpeмeштeн из Упpaвe гpaдa Бeoгpaдa.“⁴⁸ Пoстojao je и пpeдлoг дa сe изврши рoтaцијa и дa сe Црњaк пpeбaци у Пpeдстojништвo гpaдскe пoлицijе у Кpaгујeвцy, a нa њeгoвo мeстo дoвeдe извeснo Пaвлe Никoлић, пoлицijски aгeнт другe клaсe, aли дo тoгa ипaк није дoшлo.⁴⁹ Свoje бунтoвничкo Црњaк je изрaзиo и пpиликoм сaхpaнe yбијeнoг aгeнтa, Ђoрђa Кoсмajцa, кaдa су сви из пoлицijе дoбили зaдaтaк дa идy нa сaхpaнy oн oдбиo дa тo yрaди.⁵⁰

У сeћaњимa Миливoјa Мaркoвићa, тaкoђe je oстaлo зaписaнo дa je пoстojao нeки вид пoдoзpeњa пpeмa Цвeткy Црњaкy мeђу њeгoвим кoлeгaмa. Oн je изјaвиo: „Јeднoм пpиликoм у Кoмeсaријaтy су били Милyтин Шпaртaљ, чинoвник и Зoрaн Јoвић (сaрaђивaли сa Нeмцимa) нeштo су шaптaли

46 ИAB, 1886, 2939/К-123ђ, Изјaвa Мaркa Чeрaнићa o Цвeткy Црњaкy, 3.

47 ИAB, 3253/ Д-XXXI-1182, Сaслyшaњe Цвeткa Црњaкa, 5.

48 ИAB, УГБ СII, К-2, рeд. бр 265, Шeфy збopa пoлицijских aгeнтa, 1.

49 Истo.

50 ИAB, 1886, 2842/МГ-ХЛ-404, Сeћaњe Тeoдoрe Ивaнишeвић, 12.

и писали машином. Ја сам био пролазио кроз ту собу, они ме погледаше и запиташе „Шта ти мислиш о Црњаку?“ „Ако мене питате“ -одговорио сам-„жалио ми се да је са мајорем целу ноћ бацао коцку, ја мислим да он ради са њим.“ Они се погледаше, а затим поцепаше написано и рекоше да би се „само утрували.“⁵¹ У својим сећањима Драгиша Јевтић, такође наводи да га је Цветко Црњак више пута отворено наговарао да би требало да почне да ради за Комунистичку партију и говорио му о скорој победи Совјетског Савеза.⁵²

Колико је Партија имала поверење у Цветка Црњака најбоље сведочи податак да је био изабран да прати секретара Покрајинског комитета, Благоја Нешковића, на путу за Лесковац 1943. године.⁵³ Благоје Нешковић је био секретар Покрајинског комитета за Србију и један од његових задатака било је и одржавање веза са локалним партијским организацијама. У ту сврху је, према сачуваним изворима, путовао у Врање и Лесковац, где је имао везе са тамошњом партијском организацијом.⁵⁴ Везе са Лесковцем и Врањем биле су значајне јер је ПК за Србију преко њих одржавао сарадњу са партијским организацијама у Македонији и на Косову. Након саветовања на Букуљи, донета је и одлука да Благоје Нешковић као секретар ПК отпутује на југ где је требало створити руководећи центар НОП-а за читаву Србију (Глишић-Миљанић 1994: 163) Благоје Нешковић, је поступио у складу са овом одлуком и посетио је Лесковац 1943. године, а у тој посети га је пратио Цветко Црњак.⁵⁵

Цветко Црњак није деловао сам у Земуну, како би могао да испуни партијске задатке био је повезан са групом полицајаца преко којих је набављао оружје. У том процесу су му помагале његове колеге полицајци: Симо Црњански, полицијски наредник при Комесаријату железничке полиције, Зоран Јовић, полицијски писар Комесаријата паробродске полиције, полицијски писар при Првом кварту Валић, Милан Вуловић, полицијски агент, Саво Драговић, полицијски поднаредник на служби при Министарству финансија; Љубиша Топаловић, полицијски агент; Милан Дамјанов, полицијски агент. Они нису подједнако били укључени, а ни сви нису били упознати са правом сврхом набављања овог оружја. Након хапшења Цветка Црњака, са сигурношћу је утврђено да су њих тројица: Саво Драговић, Љубиша Топаловић и Симо Црњански свесно помагали Цветку Црњаку. Они су представљали у истражном поступку део Црњакове групе.

51 ИАБ, 1886, 2938/К-123д, Сећања Миливоја Марковића, 2.

52 ИАБ, 1886, 935/К-1236, Сећања Драгише Јевтића, 2.

53 ИАБ, 1886, 3253/Д-XXXI-1182, Саслушање Цветка Црњака, 7.

54 Архив Југославије (АЈ), Централни комитет (ЦК КПЈ), 1943/518, Саслушање Васиље Бухе, стр. 75–78.

55 ИАБ, 3253/Д-XXXI-1182, Саслушање Цветка Црњака, стр. 7–8.

Сава Драговић је био полицијски поднаредник у Министарству финансија, рођен 4. јануара 1912. године, у Доњем Загарачу у Црној Гори, од оца Томаша и мајке Милосаве. Основну школу и три разреда гимназије завршио је у Даниловграду. Године 1934. ступио је у службу Управе полиције на Цетињу у звању стражара-приправника. Након тога је похађао Полицијску школу у Земуну и трајно се настанио у Београду.⁵⁶ Ту се упознао и са Цветком Црњаком 1935. године у Земуну, јер су заједно радили у полицијској стражи и похађали полицијску школу у Земуну у којој су почели да се друже.⁵⁷ То другарство се наставило и након школовања и продубило тако да како каже он „да му је Цветко поверавао поједине ствари као на пример мржњу према монархији и ондашњој влади, а што је такав став у оним временима био сувише ризикантан, а нарочито у редовима службеника јавног реда и мира.“⁵⁸ По завршетку школе био је распоређен на службу у Саобраћајни одред у Београду, где је остао у служби све до почетка рата. Након капитулације био је расподељен служби у Министарству финансија где је остао све до хапшења 2. новембра 1943. године. Био је ожењен, али није имао потомство.

Након напада на Совјетски Савез, контакти између Црњака и Драговића су се још више продубили а у том периоду га је Црњак јасно обавестио да је организован и да ради за НОП и „тражио је моје мишљење о томе, где сам одмах без двоумљења пристао да му помогнем колико сам год у могућности.“⁵⁹ Црњак и Драговић су одржавали врло интензивне контакте, састајали су се два пута недељно у стану код Саве Драговића који му је том приликом је јављао новости о партизанском покрету, а често су дискутовали и кога би још могли укључити у сарадњу, а Сава је за Црњака набављао пиштоље и муницију, као и канцеларијски папир.⁶⁰ Црњак је у стану Саве Драговића, такође, остављао и пакете које је даље слао за Срем. Према сећањима Саве Драговића током 1943. године, њих двојица су почели да врше јачу агитацију међу својим колегама у служби како би их привукли за помагање НОП-у. Саво Драговић је би укључен и у периоду када је Црњак требало да отпрати Благоја Нешковића у Лесковац.⁶¹

Када је ухапшен Цветко Црњак, Сава Драговић је преко Божица Николе, агента Управе града, кога је од раније познавао као саобраћајца, сазнао о том хапшењу и почео распитивати о овом случају. При томе је о Цветки сазнао „како су га у Специјалној полицији на Обилићевом венцу толико тукли

56 ИАБ, УГБ, СП 353/6, Лични досије Саве Драговића.

57 ИАБ, 1886, 2931/К-123з, Сећања Саве Драговића о Цветку Црњаку, 2.

58 Исто, 2.

59 Исто.

60 ИАБ, 3251/Д-XXXI-1180, Записник о саслушању Саве Драговића, 3.

61 ИАБ, 1886, 2931/К-123з, Сећања Саве Драговића о Цветку Црњаку, 2.

и мучили, али да ништа није признао.⁶² Драговић је наставио да се готово редовно виђа са Божином у намери да сазна какво је држање Црњаково у затвору, и да ли је нешто одао из његовог рада. Божин је негирао да Цветко било шта признаје полицији, што у почетку вероватно и јесте било тачно. Међутим, ситуација се променила када су га пребацили у Ђушину улицу, отприлике 10 дана потом ухапшен је и Сава Драговић.⁶³ Према сведочењу Саве Драговића, пре његовог саслушања видео је да су у вези случаја Црњак довели и Љубишу Топаловића и Медић Ђорђа, које су развојили у посебне ћелије.⁶⁴

Из записника са саслушања види се да је сарадњу са Црњаком признао од 1943. године, очигледно намерно прећутавши да су и пре тога били у контакту. Видевши да су већ Топаловић Љубиша и Медић Ђорђе ухапшени, признао је да је био у контакту са њима, и да им је Цветко Црњак једном приликом када су се заједно нашли, тражио да им набави револвер. Тај револвер набавио је полицијски стражар Ђорђе Медић, и оставио код Драговића у стану за Црњака, тражећи од њега да му плати за револвер 8000 динара. Након тога и Љубиша Топаловић је донео 150 комада револверских метака и остави их Драговићу да их преда Црњаку.⁶⁵ Из овога је лако закључити да су међусобно сарађивали и познавали један другог. Приликом саслушања није негирао своју кривицу, изјавио је да му је Црњак више пута говорио о борби против окупатора, о скорој победи Совјетског Савеза, и слично а истрагу су водили Божидар Бећаревић и Јован Витас. У његовом досијеу стоји:

„Обухваћен радом комунисте Цветка Црњака, пол. агента, коме је за рачун комуниста набавио један револвер са муницијом. У свом стану читао је са Црњаком, пропагандни комунистички материјал и дао Црњаку начелни пристанак за учествовање у отвореним акцијама у корист комуниста. Поред тога дао је Црњаку за комунисте и више табака хартије за писање и упијајуће хартије. Кривицу признаје.“⁶⁶

Драговић је потом послат у логор на Бањици, 29. децембра, одакле га је Специјална полиција изручила Гестапоу 13. јануара 1944. године, на даље ислеђивање.⁶⁷ Резултати ове истраге нису сачувани, али није тешко претпоставити каквој је тортури морао бити тамо изложен. Седамнаестог априла враћен је поново у логор на Бањици где је боравио до 19. јула 1944. године

62 Исто.

63 Исто

64 Исто, 6.

65 ИАБ, 3251/Д-XXXI-1180, Записник о саслушању Саве Драговића, 3.

66 ИАБ, УГБ, СП IV-353/6, Лични досије Саве Драговића.

67 Исто.

и према сећањима савременика имао добро држање. Тада је од стране Гестапоа упућен на рад, највероватније у неки од радних логора у окупираној Француској (Божовић 2014: 293). Саво Драговић је преживео рат, после рата се вратио у Београд где је радио као саобраћајни милиционер, оставио је кратка сећања на свој рад са Цветком Црњаком.

Друго лице са којим је сарађивао Црњак био је Љубиша Топаловић, полицијски агент. Рођен је 20. јуна 1909. године у Брђанима, у љубићком срезу од оца Томе и мајке Милеве, рођене Јовановић.⁶⁸ Након што је одслужио војни рок 1932. године ступио је у полицијску стражу при Управи града Београда где је био распоређен у саобраћајну полицију. Он и Цветко Црњак су се познавали пре рата, и заједно су радили и у одељењу саобраћајне полиције града Београда. Иначе у полицији је имао дуг стаж, 11 година, и био му је кум Сава Драговић. Полицијски агент постао је 1942. године и тада је оцењен у извештају у УГБ оценом „добар“.⁶⁹ Он је био 1943. године заврбован за рад са Црњаком.⁷⁰ У тренутку хапшења је био у пратњи министра унутрашњих послова у чину полицијског агента I класе.⁷¹ Ухапшен је 3-ег, а записнички саслушан 25. новембра 1943. године, истрага над њим је поверена Бећаревићу и Сремчевић.

Према сведочењу Саве Драговића, Љубиша Топаловић се није добро држао у полицији, изведен на суочење са њим и са Цветом Црњаком. „Када га је „Блихер“ ударио оштрице једним мало запиљеним штапом-батином у срце, одмах је пао, био је срчани болесник, када је дошао к свести казао је „све је тачно што је Црњак казао“ за мене и њега и овим је било завршено саслушање.“⁷² Из сачуваног записника сазнајемо да је на саслушању Љубиша Топаловић изјавио да је Цветка Црњака упознао још пре почетка Другог светског рата, када су заједно радили у саобраћајној полицији. Тада је стекао о њему утисак као о увек критички настројеном према режиму, некоме ко је често због тога био отпуштан из службе и враћан поново.⁷³ Своју сарадњу са Цветком Црњаком признао је од септембра месеца 1943. године, када су се нашли заједно пред Председништвом владе, и када им је Црњак тражио да набаве један револвер, чиме је у потпуности потврдио изјаву Саве Драговића и Цветка Црњака.⁷⁴

Љубиша Топаловић у свом саслушању не признаје да је он сам икада желео да оде у одред, већ наводи како му је то Цветко Црњак једном приликом

68 ИАБ, 1886, 3252/ Д-XXXI-1181, Записник о саслушању Љубише Топаловића, 1.

69 ИАБ, УГБ, ОПА, К-39, Топаловић Љубиша, Извештај о оцењивању.

70 Исто.

71 ИАБ, УГБ, ОПА, К-39, Топаловић Љубиша, Лични подаци.

72 ИАБ, 1886, К-123з, Сећања Саве Драговића, 7.

73 ИАБ, 3252/ Д-XXXI-1181, Саслушање Љубише Топаловића, 1.

74 Исто, 2.

предложило, што је он наводно одбио због своје породице и посла. Међутим, Топаловић је потврдио да је јасно знао да Цветко Црњак има везе са комунистичким покретом у Београду и да је био присутан када им је тражи (Сави Драговићу-прим. Е. М.) и њему да набаве револвере и муницију, коју би он платио. Саслушања Љубише Топаловића и Цветка Црњака се у овом делу у потпуности поклапају, у смислу да је Топаловић заиста набавио револвер и муницију за коју се касније испоставило да је неисправна.⁷⁵

Иако је Топаловић на саслушању тврдио да Црњак никада није конкретно тражио од њега да учествује у било каквој акцији комуниста, нити да им чини било какве услуге, иследници су закључили да је њему јако добро био познат разлог набављања муниције за Црњака са којим је отворено причао о комунистичком покрету, и који се пред њим хвалио. Због тога је „знајући ово, Топаловић је био дужан да на надлежном месту пријави овај случај са Црњаком. Пошто је као полицијски орган ово пропустио, то одаје утисак непоузданог службеника које не заслужује да се даље задржи у служби.“⁷⁶

Званично је отпуштен из службе 25. јануара 1944. године, по наредби шефа четвртог одсека Божицара Бећаревића, као национално непоуздан и због утврђене кривице сарадње са комунистима.⁷⁷ Љубиша Топаловић не само што није остао у служби већ је прошао идентичан пут као његов кум Сава Драговић, од Специјалне полиције до Гестапоа и Логора на Бањици, где се прилично разболео „од болести срца и плућа“. Према сећањима у логору на Бањици његово здравствено стање било је већ поприлично лоше, а клонуо је и духом. Топаловић је 19. јула од стране Гестапоа упућен на принудни рад у Немачку, заправо био је упућен у концентрациони логор Матхаузен где је и преминуо 28. јануара 1945. године, као логораш број 99.796 (Божовић 2014: 293). Према сећањима Саве Драговића он је у логору преминуо од последица туберкулозе.⁷⁸

Треће лице које је ушло у предмет као сарадник Цветка Црњака био је Сима Црњански, наредник СДС. Он је рођен 15. фебруара 1910. године у Пивницама, у Оцацком срезу, од оца Јована и мајке Александре, рођене Мишић.⁷⁹ Завршио је најпре четири разреда основне школе 1921. године у селу Пивнице, а потом три разреда државне мушке гимназије у Новом Саду 1925. године.⁸⁰ Војску је служио у I коњичком телеграфском ескадрону у Загребу као капалар у периоду од 22. априла 1931. до 12. октобра

75 Исто, 3.

76 ИАБ, УГБ, СП IV-353/5, Лични досије Топаловић Љубише, Примедба полиције о случају Топаловић Љубише.

77 ИАБ, УГБ, СП IV-353/5, Лични досије Топаловић Љубише, Збору полцијских агента УГБ, 1.

78 Исто.

79 ИАБ, УГБ СП, АО/ПО-СДС, инв. бр 13, Ц-1399, Црњански Ј. Симо.

80 Исто.

1932. године. Као полицајац почео је да ради најпре у Загребу 1933. године, као стражар приправник. Потом је 1937. године премештен у Београд, у Одељење саобраћајне полиције УГБ, а затим је од октобра 1942. године радио у Комесаријату железничке полиције.⁸¹ У период од 15. септембра 1933. до 15. фебруара 1934. године похађао је течај полицијских стражара приправника и положио завршни испит са врло добрим успехом. Решењем од 19. августа 1936. године упућен је као питомац I саобраћајног течаја Централне школе за полицијске извршне службенике у Земуну и распоређен по потреби службе на дужност Управе града Београда.⁸² У току школовања оцењен је као „добар“ 1933, 1934, 1935, 1936, 1938, затим као „врло добар“ 1937. и 1939. године.⁸³

Из његовог досијеа сазнајемо да је једном приликом, 16. октобра 1936. године, био кажњен на 10 дана затвора у касарни јер је приликом проласка Дворског воза око 9 часова ујутру провео једну женску особу да пређе преко железничке пруге испред Дворског воза иако је добио наређење да никога не пусти.⁸⁴ Ипак осим ове ситне непослушности Сима Црњански је имао добре оцене у полицији. Тако је био и званично похваљен 27. јуна 1937. године због храбрости показане у акцији заустављања украденог скупоценог аутомобила на Теразијама. Наиме, берлинска криминална полиција је почетком марта месеца известила телеграмом, да је расписана потерница за крађивцем Куртом Шлагелом, због крађе уврло луксузног аутомобила, са таблицама IA 107347, која је достављена и Управи града Београда и саобраћајној полицији (*Полиџика*, 17. 3. 1937: 6). Испоставило се да се 13. марта такав аутомобил појавио на београдским улицама, а крађивац је ухапшен управо захваљујући одлучној акцији Црњанског (*Време*, 15. 3. 1937: 6). О овом подвигу извештавале су Београдске новине „Политика“ и „Време“, а Сима Црњански је похваљен од стране својих надређених.

Решењем Управе града Београда од 15. октобра 1940. године, постављен је за полицијског стражара II класе, а затим је од октобра 1942. године радио у Комесаријату железничке полиције.⁸⁵ Такође је био лице да дужом каријером у полицији, у којој је радио 10 година пре хапшења. У тренутку хапшења 4. новембра 1943. године, вршио је дужност наредника Српске државне страже Управе града Београда. Записник са његовог саслушања сачињен је 24. новембра 1943. године.

Цветко Црњак је теретио Црњанског да је такође учествовао у набављању оружја за комунистичке илегалце. Истрага која је спроведена против

81 Исто.

82 Исто, Решење од 19. августа 1936. године.

83 Исто, Оцене Симе Црњанског.

84 Исто.

85 Исто.

Црњанског, а коју су водили Божидар Бећаревић и Јован Витас, је закључила да је он оптужен за сарадњу са Цветком Црњаком, коме је продао два револвера иако му је било познато да су они били намењени за комунистичку организацију па „с обзиром на све ово, а нарочито као полицијском органу, била му је дужност да овај случај достави надлежним властима, што Црњански није учинио, већ је на тај начин уствари помагао комунистима.“⁸⁶

Сима Црњански је поделио судбину двојице својих колега Саве Драговића и Љубише Топаловића, заједно са њима је пребачен најпре у логор на Бањици 29. децембра, одакле је 13. јануара 1944. године, упућен у Гестапо, да би поново био враћен на Бањицу, одакле га је Гестапо преузео 19. јула и послао на принудни рад, после чега се губи сваки траг о њему у доступним изворима.⁸⁷ Оно што им је такође, заједничко је то да их је полиција сву тројицу обрађивала и третирали као групу полицајаца издајника који су радили у корист непријатеља, а досије је би увршћен као „Јанко Јанковић и други“ иако они нису сарађивали са Јанком Јанковићем и њихов профил и облик сарадње је био другачији.

Цветко Црњак је откривен по хапшењу Василија Бухе, који је рекао све што је знао о комунистичкој организацији, и између осталог одао је и своју везу са Цветком Црњаком. У налогу за хапшење Цветка Црњака, који је датиран 12. октобара 1943. године, наведено је да је се терети да је „повезан са парт. функционером Јовановић Николом Брацом“⁸⁸, који га је кандидовао за члана партије.⁸⁹

Када је сазнао да је Буха ухапшен, Цветко Црњак је побегао у Земун на неколико дана, у стан код своје супруге.⁹⁰ Да је Цветко тих дана био видно забринут, али да је чврсто веровао да Василија Буха неће ништа рећи, сведочи и Саво Драговић у својим сећањима. Према његовим речима неколико дана пре него што ће бити ухапшен Цветко је навратио код Саве Драговића, и забринуто му се пожалио да су му ухапсили вишу везу, и на тај начин му онемогућили сваки даљи рад на неко време. Међутим, он је још једном изразио чврсто уверење да ће Буха „херојски погинути а да неће одати своје другове“.⁹¹

Василије Буха је издржао тортуру у полицији шест дана колико је било неписано правило за илегалце јер су њихови сарадници које би одали претходно имали довољно времена да се склоне на безбедно место.⁹²

86 ИАБ, УГБ, СП IV-353/4, Лични досије Симе Црњанског.

87 ИАБ, Уверење Историјског архива да су Сима Црњански, Сава Драговић и Љубиша Топаловић били заточеници на логора на Бањици.

88 Никола Јовановић Браца, је било лажна исправа на име Васиља Бухе.

89 ИАБ, УГБ, СП IV-353/3, Лични досије Цветка Црњака.

90 ИАБ, 2939/ К-123ђ, Изјава Марка Черанића о Цвеку Црњаку, 4.

91 ИАБ, 1885, 2931/ К-IV-123з, Сећања Саве Драговића, 4.

92 Разговор са сином др Благоја Нешковића, Небојшом Нешковићем. Београд, 14. април 2018.

Међутим, нико није на време упозорио њихове курире и тајне везе што је био пропуст Петра Стамболића који није склонио људе. Црњак је поново кренуо за Београд, иако је било неизвесно како ће проћи, али чим је стигао на мост 13. октобра 1943. године њега су сачекали и ухапсили припадници одељења Специјалне полиције.⁹³ Хапшење су извршила тројица агента, која су дежурала очекујући да ће се вратити за Београд.⁹⁴

Према наводима који нису за сада потврђени у другим историјским изворима, око пола сата касније после одласка Цветка Црњака из Земунa у Београд, стигло је обавештење од Штаба партизанских одреда Војводине, у коме је писало да је Буха провалник и да би Цветко Црњак требало да дође у најближи одред (Дуја, 15. 2. 1972: 5). Приликом претреса стана у Хади Милентијевој улици након што је ухапшен Црњак, полиција је у њему пронашла доста ствари, много пропусница, печата махом из Паробродске полиције где је Црњак тада радио, а које су коришћене у кретању илегалца. Поред тога приликом претреса нађено је и доста пропагандног материјала, оружја и књига. Заплењено је 7 пиштоља, пушке и печати са пропусницама.⁹⁵ У стану у Земуну пак није пронађено ништа, пошто је породица то успела да склони на време.

Убрзо је ухапшена и његова супруга, Теодора Иванишевић, 16. октобра, и одведена у затвор у Ђушиној улици, где је и сазнала да јој је муж ухапшен.⁹⁶ Саслушавали су је агенти Јован Витас и Сремчевић, који су је том приликом испитивали о раду Цветка Црњака.⁹⁷ Приликом боравка у затвору Теодора је била изведена на суочавање са Василијом Бухом, који је теретио за рад. Међутим, приликом тог сусрета Буха није био у стању ништа да каже, јер је од последица физичке тортуре био у полусвесном стању. Према Теодорином сећању „он је лежао у ходнику и само на образу је имао мало бело иначе је сав био црн. Иако је код нас у стану био месец дана као илегалца, ја га нисам познала. Био је претучен и стварно сам рекла да га не познајем кад су ме питали иследници да ли га познајем.“⁹⁸

Ухапшени Цветко Црњак је био сурово претучен одмах у затвору, остало је забележено да га је иследник Витас тукао врећицама песка по бубрезима, и да су му била поломљена ребра (Дуја, 15. 2. 1972: 5) о чему сведочи и сећање његове супруге која је успела на кратко да га тамо види свог испребијаног.⁹⁹

93 ИАБ, УГБ, СП IV-353/3, Лични досије Цветка Црњака, Збору полицијских агената Управе града Београда, 21. октобар 1943 године.

94 ИАБ, 1886, 2939/ К- IV-123ђ, Изјава Марка Черанића о Цветку Црњаку, 5; ИАБ, 1886, 2963/ К-IV-123, Сећање Миодрага Седрландића, 30. март 1963. 4.

95 ИАБ, УГБ, СП IV-353/3, Лични досије Цветка Црњака.

96 ИАБ, 1886, 2842/МГ-ХЛ-404, Сећање Теодоре Иванишевић, 15.

97 Исто.

98 Исто, 17.

99 ИАБ, 1886, 2842/МГ-ХЛ-404, Сећање Теодоре Иванишевић, 19.

У досијеу постоји прибелешка – мишљење Специјалне полиције о Цветку Црњаку:

„Ухапшен 13. октобара 1943 године. Повезан са комунистичким покретом од прошле године. Као такав чинио комунистима разне услуге: набављао им пропуснице за Земун, оружје и муницију, скривао у своме стану високе партијске функционере. Прошле зиме био је у вези са ухапшени комунистом Лисијак Јанком, по чијем наговору је требао да унесе једну паклену машину у Управу града, односно у просторије IV отсека. У последње време био је повезан са једним ухапшеним чланом ПК КПЈ за Србију, који га је канидовао за члана партије. Крајем месеца септембра ове године пратио је из Београда до Лесковца секретара Покрајинског комитета за Србију, коме је истовремено служио као лична безбедност. Поред рада у Београду био је повезан и са земунском комунистичком организацијом.

Дана 13. Јануара 1944. преузет од стране Гестапоа.“¹⁰⁰

Цветко Црњак је званично решењем изванредног комесара за Персоналне послове од 20. новембра 1943. године као национално непоуздан отпуштен из државне службе са губитком свих стечених права.¹⁰¹

Специјална полиција је у вези случаја Цветка Црњака ухапсила и Марка Черанића, на основу тога што је Црњак на саслушању изјавио да је са њиме био у вези и радио на пољу комунистичке пропаганде.¹⁰² Черанића је лично саслушавао Божидар Бећаревић, иако је му је био додељен други иследник на почетку, што говори о томе да је полиција врло озбиљно схватила питање издајника у својим редовима.¹⁰³ Увидом у персонални досије Марка Черанића, и његово саслушање види се да заиста и није било никаквих признања са његове стране, он је негирао било какву политичку везу са Цветком Црњаком. У затвору је био и брутално тучен, о чему сведочи да је непосредно пре пуштања био упућен на болничко лечење, у периоду од 2. до 7 децембра 1943. године.¹⁰⁴ Испоставило се да је Марка Черанића из затвора спасило познанство са Иваном Хаутом¹⁰⁵, који је из страха да он не буде повезан са комунистима интервенисао у Специјалној полицији, изгледа да је он покушао да интервенише и за Црњака, али да та интервенција није уродила плодом.¹⁰⁶

100 ИАБ, УГБ, СП IV-353/3, Лични досије Цветка Црњака.

101 Исто.

102 ИАБ, УГБ, СП IV-370/87, Лични досије Марка Черанића.

103 ИАБ, 1886, 2939/К-IV-123ђ, Изјава Марка Черанића о Цветку Црњаку, 5.

104 ИАБ, УГБ, СП IV-370/87, Лични досије Марка Черанића.

105 Након ослобођења Београда, Иван Хаут се предао Совјетским војницима, који су га потом предали ОЗНИ. Тамо је саслушаван и Марко Черанић је био позван за сведока. Међутим, пошто је био терећен од стране више других лица јер је радио у Гестапоу, у немачкој униформи у чину зондерфирера, стрељан је (ИАБ, 1886, 2939/К-IV-123ђ, Изјава Марка Черанића о Цветку Црњаку, 6).

106 Исто, 5

Према сећањима Миливоја Марковића, Хаут и Цветко Црњак су се познавали још пре рата и неко време су становали заједно, а касније се у току рата продубио њихов контакт.¹⁰⁷

Након ислеђивања у затвору у Ђушиној улици, затвореници оба члана брачног пара Црњак су пребачени у логор на Бањици. Теодора Иванишевић је делила ћелију на Бањици заједно са сестром Јанка Јанковића, Босом Ђорђевић и до тада ништа није знала о вези између Јанка Јанковића и Цветка Црњака. Од Босе је сазнала да је њен брат радио као службеник Управе града Београда и да је помогао многим комунистима које је спасао сигурне смрти.¹⁰⁸

Цветко Црњак и Јанко Јанковић су истовремено пребачени у затвор Гестапоа где им се како је то касније приказивала комунистичка пропаганда указала прилика да заједно побегну (Поповски 1954: 106). Њих двојица су држани у посебни затворским ћелијама, у затвору Гестапоа који се налазио у згради некадашњег београдског Окружног суда, на данашњем тргу Николе Пашића. За време савезничког бомбардовања Београда, 14. априла 1944. године, једна од првих експлозија разрушила је зид затворске зграде. Према наводима касније штампе, која је имала и пропагандни тон, неколико затвореника је искористило прилику и истрчало из зграде. Стража је у том тренутку била у склоништима од ваздушног напада. У затворском дворишту се нашао и Цветко Црњак, који је бежећи приметио да је улаз у ћелију где се налазио Јанко Јанковић, делимично затрпан. У том тренутку са њим је био и Саво Драговић, који је испитиван у вези случаја Црњак. Њих двојица су почели да откопавају улаз, не желећи да побегну без Јанка Јанковића (Дуја, 15. 2. 1972: 5). Саво Драговић који је био и директан учесник ових догађаја је то доста реалистичније приказао.¹⁰⁹

Судећи према овом исказу, Цветко Црњак и Саво Драговић јесу избавили Јанка Јанковића из његове ћелије, али није ни било прилике да заједнички побегну, нити су Цветко и Саво пре тога покушали бекство, јер су стражари и те како мотрили на излаз. Евидентно да је прича касније коришћена у сврху пропаганде попримила ове обриси, но и поред тога она сведочи о другарском односу Црњака и Јанковића који је очигледно постојао.

Јанко Јанковић и Цветко Црњак су имали другачији начин рада, и деловали су независно један од другог. Иако је у литератури остало забележено да се њих двојица нису познавала пре хапшења, доступна сећања говоре да заправо јесу имали међусобни контакт. Тако је Марко Черанић у својим сећањима записао да му је Црњак причао да има једног друга у полицији који му даје обавештење о хапшењу, а да је касније сазнао да је то био

107 ИАБ, 1886, 2938/К-123а, Сећања Миливоја Марковића о Цветку Црњаку, 1.

108 ИАБ, 1886, 2842/МГ-ХЛ-404, Сећање Теодоре Иванишевић, 19.

109 ИАБ, 1885, 2931/К-IV-123з, Сећања Саве Драговића, 8-9.

Јанко Јанковић.¹¹⁰ Још прецизнија у сећањима је Даница Илић Чале, која јасно каже „са другом Јанком Јанковићем сам се упознала 1942. године у стану код друга Црњака, који ми се такође много допао јер је заступао по свим задацима правилно мишљење.“¹¹¹ Такође и бивши службеник код Јанка Јанковића, Петар Дегић наводи да је у просторијама Специјалне полиције, у једном ходнику постојала зидна карта целе Европе, на којој су била обележена сва бојишта и да је „скоро свако јутро могао видети Јанка са Душаном Думитровом (који је радио на чувању ствари и личних исправа притворених лица) и Црњаком, у униформи стражара СДС, где расправљају о напредовању Црвене армије и савезника на афричком фронту.“¹¹² Може се закључити да се њих двојица јесу познавали и делили мишљење о комунистичком покрету, иако су имали различите везе и контакте са другим деловима комунистичке организације, мало је вероватно да нису знали за међусобан рад.

У прилог томе иде и чињеница да су и заједно су ислеђивани и боравили у Гестапоу и на Бањици. Јанко Јанковић је хвалио Црњака и његово храбро држање пред полицијом, упркос тортури коју је доживео. Према сећањима савременика Црњак је у логору на Бањици био добро прихваћен од стране осталих затвореника.¹¹³ Дошавши у логор на Бањици Јанко Јанковић, Цветко Црњак, Љубиша Топаловић и Саво Драговић су делили исту собу и имали су прилике да се за то време испричају. Према сећањима његове супруге чим је видела Црњака на Бањици он је обавестио да је Василије Буха одао све полицији, и да је он одговоран за то што ће многи бити приведени и стрељани.¹¹⁴ У историографији је важило да је Василије Буха био тај који је одао све о раду Црњак Цветка и да га је на тај начин ставио пред свршен чин. Међутим, у сећању Саве Драговића, помиње се први пут могућност да је Душан Јовановић Жућа био заправо тај који је испричао појединости. Ипак требало би са дозом резерве узети и ова сећања, чињеница је да су комунисти према Душану Јовановићу Жући били изузетно ненаклоњени. У писаним сачуваним документима односно изјавама Душана Јовановића која је дао пред Специјалном полицијом нема ни једног помена Цветка Црњака нити били ког другог лица из групе са којом је Цветко Црњак сарађивао.

У званичном саслушању Василија Бухе нисмо нашли податке о Цветку Црњаку и његовој групи, али у личном досијеу Цветка Црњака стоји да је ухапшен на основу повезаности са њим из чега јасно проистиче да је он

110 ИАБ, 1886, 2939/К-IV-123ђ, Изјава Марка Черанића о Цветку Црњаку, 4.

111 ИАБ, 1886, 2934/К-IV-123а, Сећања Данице Илић Чале, 23. март 1963, 1.

112 ИАБ, 1886, 2942/К-IV-124а, Сећања Петра Дегића, 13. јун 1963, 1.

113 Видети: ИАБ, 1886, К-IV/124е, Изјава о Стојановић Светомира о Јанку Јанковићу; ИАБ, К-IV/124г, Изјава Милоша Радосављевића о Јанку Јанковићу, 11. јуна 1964. године; ИАБ, К-IV/124ц, Изјава Радоваса М. Беловуковића о Јанку Јанковићу, 7. маја 1968. године; ИАБ, 2848/МГ-XL-409, сећања Босе Ђорђевић.

114 ИАБ, 1886, 2842/МГ-XL-404, Сећање Теодоре Иванишевић, 20.

поменуо свој рад са Цветком. Такође постоји могућност да је постојала још нека изјава пошто нисмо пронашли комплетан досије Василија Бухе. Са друге стране што се тиче ухапшених сарадника Цветка Црњака, Саве Драговића, Љубише Топаловића и Симе Црњанског, они се помињу једино у саслушању које је дао у Цветко Црњак, па не би требало искључити могућност да су касније саборци Цветка Црњака желели да верују да он ништа није одао у полицији и да на неки начин оправдају чињеницу да јесте поменуо своје везе, али само зато што је на то већ био приморан.

Цветко Црњак није дуго остао на Бањици, након 10 дана осуђен је на смрт стрељањем.¹¹⁵ Стрељан је заједно са Јанком Јанковићем и Душаном Јовановићем Жућом, у Маринковој бари 27. априла 1944. године.

Теодора се присећала касније догађаја непосредно после стрељање: „Увече су другарице одавале пошту, као што је био обичај да дајемо пошту нашим друговима, и ја сам заједно са њима одала пошту на тај начин што смо певале Лењинов марш: „Ви падосте жртвом!“ и једним минутом ћутања.“¹¹⁶

Супруга Цветка Црњака Теодора Бела Иванишевић је пуштена из логора на Бањици непосредно пред ослобођење, после чега се склонила код Марка Черанића и преживела је рат. Цветко Црњак није имао потомство, од савременика је остао упамћен као добродушан, али често и доста нагао и превише отворен човек. Комунистичка партија после рата није одала ни на један начин признање његовом раду, није постојало спомен обележје нити улица са његовим именом, такође није проглашен за народног хероја. Једини предлог овог типа који је потекао од Благоја Нешковића 1984. године био је одбијен, његове заслуге у историографији су остале заборављене.¹¹⁷

ИЗВОРИ

- АЈ, Централни комитет (ЦК КПЈ), 1943/518, Саслушање Василије Бухе.
ИАБ, 2157, Легат Благоја Нешковића и Браниславе Бране Перовић, кутија 1.
ИАБ, УГБ СП, К-2, ред. бр 265, Шефу збора полицијских агента.
ИАБ, МГ-227, Сећања Видоје Смилевског.
ИАБ, 1800/МГ-XXII/238, Срески комитет Земун.
ИАБ, К-IV-124, Изјаве о Јанку Јанковићу.
ИАБ, К-IV-123, Изјаве о Цветку Црњаку.
ИАБ, 1886, 2842/МГ-ХЛ-404, Сећање Теодоре Иванишевић.
ИАБ, УГБ, СП IV-370/87, Лични досије Марка Черанића.
ИАБ, УГБ, СП IV-353/3, Лични досије Цветка Црњака.
ИАБ, УГБ, СП IV-353/4, Лични досије Симе Црњанског.

115 ИАБ, 1885, 2931/К-IV-123з-7, Сећања Саве Драговића, 13.

116 ИАБ, 1886, 2842/МГ-ХЛ-404, Сећање Теодоре Иванишевић, 20.

117 ИАБ, фонд 2157, Легат Благоје Нешковића и Браниславе Бране Перовић, Мој рад и „нерад“ од 1948-1953 године, К-1, стр. 1-11.

ИАБ, УГБ, СП IV-353/6, Лични досије Саве Драговића.
 ИАБ, УГБ, СП IV-353/5, Лични досије Топаловић Љубише.
 ИАБ, УГБ, ОПА, К-39, Топаловић Љубиша.
 ИАБ, УГБ СП, АО/ПО-СДС, инв. бр 13, Црњански Ј. Симо
 ИАБ, 3252/Д-XXXI-1181, Саслушање Љубише Топаловића.
 ИАБ, 3253/Д-XXXI-1182, Саслушање Цветка Црњака.
 ИАБ, Уверење Историјског архива да су Сима Црњански, Сава Драговић и Љубиша Топаловић били заточеници на логора на Бањици.
 Разговор са сином др Благоја Нешковића, Небојшом Нешковићем. Београд, 14. април 2018.

ШТАМПА

Марић 1972: Михаило Марић, „Полицијски агент. Човек партије.“, *Дуја*, 15. фебруар, 12.
 1937: „Опасна варалица и крадљивац аутомобила из Берлина ухапшен на сред Теразија“, *Полијтика*, 17. март, 6.
 1937: „Луксузни аутомобил који је пре 10 дана украден ухапшен је прекјуче у Београду“, *Време*, 15. март, 6.

ЛИТЕРАТУРА

Атанацковић 1962: Жарко Атанацковић. *Земун и околина у рату и револуцији*. Београд: Полит.
 Божовић 2014: Бранислав Божовић. *Специјална полиција у Београду*. Београд: Завод за уџбенике.
 Глишић, Миљанић 1994: Венцеслав Глишић, Гојко Миљанић. *Руковођење народноослободилачком борбом у Србији 1941–1945*, Београд: Институт за савремену историју.
 Мирковић 2018: Ена Мирковић. *Блајоје Нешковић*. Лепосавић: Институт за српску културу.
 Поповски 1954: Тошо Поповски. *Уосињаку*. Београд: Борба.

Ena S. MIRKOVIĆ

CVETKO CRNJAK AND HIS ASSOCIATES – POLICE OFFICERS
IN THE SERVICE OF THE PARTY DURING THE SECOND WORLD WAR

SUMMARY

During the Second World War, the connection between Belgrade and Zemun was very important for the illegal communist movement. In this way all reports, materials and money were sent to the Provincial Committee for Serbia. On the other hand, the Provincial Committee for Serbia used this connection to send letters to the District Committee of Zemun and to transfer compromised illegals to liberated territory. Maintaining this connection was quite difficult and dangerous because this was the border “between two states”, which had to be crossed with appropriate IDs and often with various illegal materials. All illegals had to be provided with passports or appropriate IDs, which they procured illegally. In order to fulfill these tasks, the Communist Party recruited police officers who were sympathizers of the communist movement, as was the case with Cvetko Crnjak and his group.

Cvetko Crnjak was a policeman who worked in the ship's police in Zemun. He became a sympathizer of the movement even before the beginning of the Second World War, and from 1941 he began to actively cooperate with the movement. He did not work alone, but was assisted by his fellow police officers Simo Crnjanski, Ljubiša Topalović and Sava Dragović. Crnjak was involved in several party actions during the war: procuring weapons for the communist movement, spreading communist propaganda, transporting illegals, procuring false documents. In 1943, he was elected to provide the secretary of the Provincial Committee on the way to Leskovac. This whole group was discovered in October 1943. After that, Ljubiša Topalović, Sima Crnjanski and Sava Dragović were sent to camps abroad, and Cvetko Crnjak was shot in Marinkova bara on April 27, 1944. All of them were forgotten after the war, and the Communist Party did not in any way acknowledge their work.

Key words: Cvetko Crnjak, police officers, associates of the people's liberation movement, Zemun, Second World War, Communist Party of Yugoslavia.